

УДК 27-252:271.2-564.43-565.84Усп.:75.046.3

Софія Білик

Апокрифи та гомілії Святих Отців Церкви про Успіння Пресвятої Богородиці та їх вплив на формування іконографії свята

Статтю присвячено аналізу впливів апокрифічних текстів про Успіння Богородиці та гомілій Святих Отців Церкви IV–VIII ст. на розвиток та формування іконографічного відображення свята на Сході. Коротко охарактеризовано відомі на сьогодні тексти апокрифів, а також їхній умовний поділ на групи. Подано стислий зміст апокрифічної історії на основі компіляції грецьких текстів, що є найбільш поширеними на Сході та лягли в основу візантійської іконографії Успіння Богородиці. Розвиток композиції розглянуто в контексті зв'язку її складових елементів із текстами гомілій, зокрема зі Словом на Успіння Приснодіви Марії Святого Григорія Палами, Трьома проповідями на Успіння Святого Йоана Дамаскина та Словом на Успіння Святого Андрея Критського. Оскільки апокрифічна література не належить до загальноприйнятого канону книг Святого Письма, тексти проповідей на Свято Успіння Богородиці Святих Отців залишаються єдиними офіційними розповідями про цю славетну подію. Відкинувши всі другорядні деталі апокрифічного нарративу та наголосивши на духовному вимірі події Успіння, автори гомілій вибудовують богословське значення свята. Зазначені богословські ідеї відображені в знаково-символічних образах на іконі Успіння Пресвятої Богородиці.

Ключові слова: апокрифи, Успіння Пресвятої Богородиці, іконографія, гомілії, Христос, ангели, апостоли, Святі Отці

Sofiya Bilyk

Apocrypha and homilies of Church Fathers on the Dormition of the Mother of God and their influence on the feast's iconography

The article analyses the influence of apocrypha texts about the Dormition of the Mother of God and homilies of Church Fathers of the 4th – 8th centuries on the evolution and shaping of the feast's iconography in the Eastern Church. Brief description of the extant apocrypha texts is provided as well as their division into several conditional categories. The apocryphal story of the Dormition is summarized based on the most widespread Greek texts relevant to its iconography.

The development of the composition is considered in the context of connection of its elements with the texts of the homilies, particularly with the Homily on the Dormition of Our Supremely Pure Lady Theotokos and Ever-Virgin Mary by St. Gregory Palamas, the Three Sermons on the Dormition Feast by St. John of Damascus, and the Homily on the Dormition of the Theotokos by St. Andrew of Crete. Since apocrypha do not belong to the universally recognized Scriptural canon, the homilies of Church Fathers constitute the only canonically legitimate accounts of the Dormition. While discarding secondary details of the apocryphal narrative, the homilies emphasize the spiritual dimension of Dormition and build upon the theological significance of the feast. These theological concepts find their depiction in the symbolical images of the Dormition of the Mother of God icon.

Keywords: apocrypha, Dormition of the Mother of God, iconography, homilies, Christ, angels, Apostles, Church Fathers

Іконопис та сакральне мистецтво загалом займають чільне місце в українській культурній спадщині і дослідження кожного з його напрямків заслуговує на увагу. Основою традиції вшанування Богородиці є факт Її Богоматеринства, однак саме подія Її славетного Успіння стоїть біля витоків формування культу Богородиці, котрий є невід’ємною складовою східно-християнської духовності. Це пов’язано із звичаєм Ранньої Церкви шанувати день смерті святих, як день їхнього народження на Небесах. В цьому контексті надважливою та унікальною є подія відходу з земного життя Матері Божої. Подібно і вшанування однієї з найбільших реліквій як Східної, так і Західної Церкви – риз Пресвятої Богородиці – впливає з історії про Її чудесне Внебовзяття після смерті. Таким чином, дослідження всіх аспектів цього свята шляхом вивчення багатой літургійної, літературної та візуальної спадщини є необхідним для розуміння як самої традиції Її вшанування, так і складної та насиченої богословської іконографії Успіння Богородиці.

Дослідженню окремих аспектів свята Успіння Пресвятої Богородиці у візантійській церковній традиції та мистецтві присвячено доволі багато статей і розділів в наукових працях. У монографії польського дослідника Міхала Янохи [1] міститься досить вичерпна

2.1. Малярство. Іконографія

стаття на тему іконографії сцени Успіння, що складається з п'яти розділів: бібліографія, джерела, літургія-теологія-традиція, іконографія та іконографія в Речі Посполитій. Найповніший аналіз апокрифічних текстів, щодо Успіння проводить англійська дослідниця М. Клейтон [2]. Повний текст апокрифу від Йоана Богослова, перекладений російською мовою і доповнений коротким коментарем знаходимо у І. Свенціцької та А. Скогорєва [3]. Аналіз апокрифічного тексту, гомілій Святих Отців та богословського контексту свята на Сході, проводить російський візантиніст М. Скабаланович [4].

Серед українських дослідників званою є праця В. Овсійчука та Д. Крвавича “Оповідь про ікону” [5]. Тут висвітлено мистецтвознавче та історичне значення ікон Успіння. Богословський аналіз східної іконографії в контексті літургії подає в своєму дослідженні “Ікона і літургія” І. Іванчо [6]. Автор наводить уривки з літургійних текстів і розкриває таким чином богословську символіку як композиції в цілому, так і всіх зображених осіб зокрема. Детальне дослідження на тему реліквій ризи та поясу Пресвятої Богородиці міститься в монографії “Реликвии в восточнохристианской иконографии” І. Шаліної [7]. Тексти гомілій, проаналізованих в цьому дослідженні, взято з інтернет ресурсів.

Метою даної статті є наступне: розглянути вплив апокрифічних текстів та гомілій Святих Отців Церкви на формування іконографії Успіння Пресвятої Богородиці; коротко ознайомитись з відомими апокрифами на тему Успіння та їх умовним поділом на групи; передати зміст апокрифів, що слугують основою для формування іконографії свята на Сході; проаналізувати складові частини іконографії, від лаконічних композицій на пам'ятках Х ст., до складної насиченої іконографії ікон та фресок XIII–XV ст., шляхом порівняння їх із цитатами з гомілій, котрі, найімовірніше, слугували літературною основою для появи візуальних образів.

У Новому Завіті, зокрема у Діяннях апостолів, не знаходимо інформації про кінець земного життя Пресвятої Богородиці. Голо-

вним літературним джерелом цієї славетної події є давньохристиянські апокрифи, в літературі об'єднані латинським терміном “Transitus” (лат. Перехід). На сьогодні відомо 64 апокрифічні тексти про Успіння та Взяття на Небо Богородиці, написані сирійською, грецькою, коптською, арабською, ефіопською, латинською, грузинською, вірменською та ірландською мовами [2]. Припускають, що найдавніші з них написані грецькою мовою II–III ст. [1], однак, М. Клейтон стверджує – найбільш ранні апокрифи походять з кінця V – початку VI ст. Назагал всі апокрифічні тексти можна розділити на дві великі групи, де перша – це грецька та сирійська традиції, а друга – латинська традиція. Характерною рисою грецьких текстів є лаконічність розповіді та більша сконцентрованість на події смерті Богородиці, в той час як сирійські – менш чіткі, містять чисельні вставки, такі як віднайдення Животворящого Хреста, суперечка про служіння апостолів, різні запозичення з юдейського мідрашу. Грецькі тексти мають виразно літургійне призначення та використовувалися для читання на свято Смерті та Внебовзяття Марії [2]. Це свято (15 серпня) офіційно запровадив у Візантійській імперії імператор Маврикій між 588 та 602 р., однак воно існувало в Сирії та Палестині ще ймовірно з IV ст. [6]. Важко уявити собі призначення багатослівного сирійського тексту окрім як такого, що має на меті підтвердити достовірність останніх подій з життя Богородиці. Так ніби всі описані додатково події мають на меті підсилити центральну – Внебовзяття Діви – та надати правдивості цілому тексту [2].

В грекомовних джерелах подія названа словом “Koimesis” (грец. Успіння). Автором цих апокрифів, найчастіше, вважають Йоана Богослова. Серед них найпопулярнішими є два: апокриф Йоана Богослова (TransJTeol), датований 460–580 рр. та апокриф, авторство якого також приписують Йоану Богослову (TransR), написаний ймовірно в VI ст. [1]. Зміст цих релігійно-легендарних творів можна розділити на три частини: перша – описує об'явлення смерті Марії, прибуття св. Йоана Богослова

2.1. Малярство. Іконографія

та решти апостолів для чування разом з Богородицею; друга, де міститься розповідь про прихід Христа, смерть і похорон Пречистої (найкраще проявилася в іконографії); третя, що найбільше різниться в деталях, розповідає про воскресіння Богородиці та взяття на Небо її тіла і душі [1].

Згадки про славетну подію Успіння Богородиці з'являються і в ранній християнській літературі, наприклад в “Хроніках” історика Ранньої Церкви Євсевія Кесарійського, написаних у IV ст. Також IV–VI ст. датують праці Псевдо-Діонісія Ареопажита. Дуже відомими є Три проповіді на Успіння Святого Йоана Дамаскина († між 749 і 753 р.) [8], Прповідь на Свято Успіння Модеста, патріарха Єрусалимського († 632 р.), Слово на Успіння Святого Андрея Критського [9]. Варто згадати і Слово на Успіння Приснодіви Марії Святого Григорія Палами [10], архієпископа Солунського та засновника ісихазму, проповідь константинопольського патріарха Германа († 740 р.). Саме гомілії та проповіді з нагоди свята, котрі пояснюють і прославляють чудо Успіння Богородиці, як вважає відома російська дослідниця І. Шаліна, в першу чергу повпливали на іконографію празника. Ці тексти, написані на основі апокрифів, стали єдиними канонічними текстами про Успіння [7]. Щоб розкрити образно-символічне значення іконографії та гомілетики присвячених Успінню Богородиці подаємо основний зміст апокрифічної історії на основі компіляції кількох грецьких текстів.

Коли за звичаєм Пресвята Богородиця молилася біля гробу Господнього (і дивовижним чином була непомітна для сторожі), Їй з'явився архангел Гавриїл (деякі тексти уточнюють, що це сталося в п'ятницю) і возвістив про близьку смерть. Діва повернулася в свій дім та славила Господа в молитві, просячи ласки ще раз побачити Святого Йоана та всіх апостолів. Три діви прислуговували Їй. Коли ж закінчила молитву, побачила св. Івана, що прибув на хмарі з Ефесу, а за ним і всі дванадцять апостолів та св. Павло. Деякі тексти зазначають, що вони запалили кадило на

прохання Пречистої [1]. Так апостоли чували три дні. Написано, що в цей час у домі Марії чулися голоси з Небес і голос Сина Чоловічого. Святі наповнили Її дім, де діялося багато чудес і натовпи людей приходили, шукаючи зцілення. В апокрифах також міститься розповідь про розлючених юдеїв та первосвящеників, котрі намагалися схопити учнів і Богородицю, та по дорозі до Вифлиема побачили страшне видіння і втекли. Розізлившись ще дужче вони замислили перехопити процесію на дорозі з Вифлиема до Єрусалима, та Дух Святий переніс апостолів і Пречисту на хмарі. Дізнавшись про це, юдеї пішли щоб спалити дім Марії і всіх, хто був в ньому, але і тут сила Божа завадила – вогонь спалахнув поміж натовпу і розігнав його [3]. Після цього багато з них увірували. Тоді з'явився Христос в оточенні численних ангелів, він сидів на престолі херувимів. Промінь світла осяяв Пречисту і закликав Господь до своєї Матері словами радості, і возвістив Їй що пречисте тіло Її буде віднесене до Раю, а свята душа – на Небеса, в скарбницю Отця. Пречиста Діва молила Бога, щоб вислухав молитву кожної людини, що через Її ім'я звертатиметься до Господа, а Він відповів, що всяка душа, що кличе ім'я Її отримає милість і втішення. Апостоли заспівали, а Господь простягнув руки та прийняв Її пречисту душу. В інших апокрифічних текстах цієї групи Христос забирає душу Богородиці і передає архангелу Михаїлу, котрий загортає її в коштовну, сяючу тканину [2]. Коли згодом апостоли, співаючи псалми, несли тіло Пречистої в Гетсиманію, один з невірних юдеїв на ім'я Афоній хотів перекинути ложе з тілом та ангел Господній відтяв йому руки вогненным мечем, котрі зависли в повітрі над ложем. Побачивши це, натовп, що йшов у процесії, а з ними і Афоній, визнали Богоматеринство спочилої Діви. За посередництвом Святого Петра Господь зцілив руки юдея, а той увірував в Нього. Дещо інший варіант історії з Афонієм розповідають одні з найдавніших апокрифів “Transitus”. Звіщаючи про близьку смерть, ангел дарує Богородиці пальмову гілку – як символ перемоги,

2.1. Малярство. Іконографія

котру заповідає передати апостолам. Щоб вберегти тіло Пречистої та життя апостолам, Господь насилає сліпоту на натовп юдеїв, що рухаються за процесією в Єрусалим. Невірний Афоній, котрому ангел відрубє руки, отримує від апостола Петра пальмову гілку, якою зцілює п'ять тисяч сліпих юдеїв [2].

Апостоли поховали тіло Богородиці в Гетсиманії, а чудовий аромат та голоси невидимих ангелів чулися з гробу три дні. По трьох днях голоси затихли і учні зрозуміли, що Її безгрішне тіло було перенесене до Раю. Апостоли ж побачили Святу Анну (матір Марії), Авраама, Ісаака, Якова і Давида і великий хор небесний, що славословили Богородицю. Інший апокриф свідчить про другий прихід Христа з архангелами Михаїлом та Гавриїлом, і про те, як Господь сказав Михаїлу забрати тіло Пречистої. А забравши, він поклав його під деревом Життя в Раю і приніс душу Марії та з'єднав їх. Деякі з апокрифів свідчать, що апостоли теж були забрані до Раю, щоб взяти участь у великій церемонії, а потім повернулися.

Найранішою згадкою про існування сцени Успіння є спогади Андрея Критського (VIII ст.) про храм, збудований на Сіоні. Це було мозаїчне зображення сцени, знищене під час хрестових походів. Однак в інших джерелах зустрічаються припущення про існування сцени Успіння в монументальному малярстві вже у VI–VII ст. Найдавніші збережені пам'ятки датуються X–XI ст., а саме – рельєфи зі слонової кістки, котрих збережено досить багато, зокрема: Успіння Богородиці з Константинополя X ст., зберігається в Парижському музеї Клюні; Успіння XI ст., що зберігається в Ермітажі; сцена Успіння X–XI ст. з Візантії, що в Художньому музеї Волтерс у Балтиморі та інші. Всі згадані пам'ятки мають дуже подібну іконографічну схему, зрілу та чітко сформовану, очевидно як результат кількасотрічного розвитку. Основу композиції складає перетин горизонтальної та вертикальної осей, центральним елементом на горизонтальній осі є постать Богородиці на ложі, Її руки найчастіше складені на грудях, голо-

ва легко припіднята та оточена німбом, обабіч ложа стоять 12 або 13 апостолів (з німбами або без), що відповідає апокрифічній розповіді. На даних рельєфах складно ідентифікувати всіх апостолів, але виразно бачимо, що з лівого боку біля голови Пречистої св. Петро, що кадить кадильницею, а в ногах Її – св. Павло. З XI ст., до групи оплакуючих відхід Богородиці, долучаються постаті чотирьох єпископів (іноді зображені тільки двоє): апостол Яків (перший єпископ Єрусалиму), Псевдо-Діонісій Ареопігіт (єпископ Афін), Єротей (єпископ Афін) та Тимотей (єпископ Ефесу) [5]. Присутність цих осіб засвідчує Псевдо-Діонісій Ареопігіт в праці “Про імена Божі”. Зокрема в листі до Тимотея автор згадує подію Успіння і серед присутніх називає дванадцятьох апостолів (окремо виділяючи Якова та Петра), себе (Псевдо-Діонісія Ареопігіта) та Єротея (єпископа Афонського). З тексту листа розуміємо, що і Тимотей був очевидцем славного Успіння [4]. Тих самих свідків згадує також Максим Ісповідник та Андрей Критський. На деяких іконах натомість зустрічаються Йоан Дамаскин і Косма Маюмський, часто з хартіями в руках. Смысловим та геометричним центром композиції є постать Христа з душею Богородиці, зображену як немовля в пеленах, котру Він тримає, або передає ангелові. В своєму Слові на Успіння Приснодіви Марії Святий Григорій Палама пише: “Руками Її Сина прийнятий був Богоносний дух Приснодіви” [10]. Подібно в Першій проповіді Святого Йоана Дамаскина знаходимо такі слова: “Як Слово Боже, що благоволило по милосердю Своєму стати Її Сином, служить всесвятій і божественній Матері Своїми владичними руками і приймає Її священну душу! О, благий Законодавець! Непідлеглий закону, Він сповнює закон, котрий Сам встановив. Адже Сам Він заповів, щоб діти віддавали належне шанування батькам” [8]. В цій проповіді автор проводить паралель між Христом, що приймає душу Матері в образі сповитого немовляти із Богородицею, що пригортає немовлятко Христа. Як відомо, традиція вшановування Пречистої заснована саме на Її

2.1. Малярство. Іконографія

Богоматеринстві, натомість основою для розвитку культу риз та ідеї заступництва Богородиці є подія Її Успіння. У верхній частині композиції зображені ангели, що забирають та відносять в руках Душу Пречистої в Рай, який на деяких пам'ятках символічно зображений як сегмент Неба. В проповіді Йоана Дамаскина міститься такий словесний прообраз цього елементу іконографії: “Тебе перенесли ангели з архангелами. ...Твою душу, радіючи, приймає небо, Тебе зустрічають [ангельські] Сили зі священними гімнами та сяючими лампадами світлого торжества...” [8]. Згодом елемент сегменту Неба набуває розвитку, його часто зображають у вигляді відкритої брами, іноді звідти виглядають ангели або возносять душу Богородиці. В інших пам'ятках зустрічається зображення Етимасії або Десниці Божої. Ще однією складовою композиції, характерною для розширеного варіанту іконографії Успіння є зображення апостолів, подорожуючих на хмарах. Ця подія, описана в апокрифах, також знаходить своє відображення в проповідях Святих Отців Церкви. Зокрема в Другій проповіді на Успіння Святого Йоана Дамаскина міститься пізніша вставка з VI ст., запозичена з так званої розповіді монаха з Палестини Євтимія († 472 р.), де опис самої події Успіння вкладений у уста єпископа Єрусалимського Ювеналія († 458 р.). Там знаходимо такі слова: “...з давнього та достовірного передання ми дізналися, що під час славного Її Успіння всі святі апостоли, котрі були розсіяні по вселенній задля спасіння народів, в мить повітрям були зібрані в Єрусалимі...” [8]. Найраніша з відомих нам ікон, що зображує чудесну подорож апостолів Успіння Пресвятої Богородиці – київської школи кінця XII – початку XIII ст. На цій іконі апостоли відображені у повен зріст, кожен в окремій хмарі. Зустрічаються також варіанти зображення півфігур, іноді в супроводі ангелів. На деяких пам'ятках серед апостолів немає Томи, згідно легенди пов'язаної з його запізненням. Згодом поширення набуває традиція зображати апостолів по шестеро в одній хмарі. До цього періоду також на-

лежить поява сцени з невірнучим Афонієм. Постаті ангела та Афонія, зазвичай меншого масштабу, зображаються перед ложем Богородиці. Вперше цей сюжет з'являється на фресці церкви Панагії Мавріотіси в Касторії (XII–XIII ст.). З XIII ст. даний мотив все частіше присутній в іконографії Успіння, особливо на Русі. Літературною основою для сцени з невірним Афонієм слугують апокрифічні тексти. Святі отці в своїх гоміліях не згадують цієї історії. Це пов'язано з тим, що тексти проповідей покликані не стільки описати історичний аспект відходу з земного життя Пречистої, скільки творити похвалу та величати славне Успіння Тої, що удостоїлася стати Матір'ю Бога. Правдоподібно до XIII ст. належить і впровадження сюжету Внебовзяття Богородиці. У верхній частині композиції на тлі круглої мандорли постає Богородиця в її традиційних шатах. Вона стоїть або возсідає на троні, часто руки зображені перед грудьми долонями назовні (іконографічний тип – Богородиця Асунта), мандорлу відносять в Небо ангели. Замикає композицію сегмент Неба з відчиненими вратами, часто звідти виходять ангели, або вони зображені на тлі сегменту Неба монохромно, на інших пам'ятках зустрічається серафим. В Слові на Успіння Святого Андрея Критського читаємо: “Піднялась завіса небесних брам, щоб прийняти в царській величі в Небесне Царство Пренебесні двері Божі. У білому вбранні прийміть Її, Ангели! Хваліть, Небеса!” [9]. Йоан Дамаскин описує Внебовзяття Богородиці такими рядками: “Цар впровадив тебе у палати Свої (П. п. 1, 3–4), де почесною вартою Тебе оточують Влади, благословляють Начала, Престоли оспівують, Херувими радістю та страхом охоплені, Серафими ж славлять Ту, Котра за природою та істинним задумом стала Матір'ю Свого Владики” [8]. Сцена Вознесіння Богородиці в тілі (або Внебовзяття) найчастіше зустрічається в балканському монументальному мистецтві, зокрема на фресках із Грачаніци, Старо-Нагорічіно, монастиря в Косові. Ще однією особливістю цих фресок є те, що нижня частина композиції заміщена на сцену процесійної ходи,

2.1. Малярство. Іконографія

де апостоли несуть ложе з тілом Богородиці в оточенні численних ангелів. Це також яскравий приклад впливу апокрифічних текстів та святоотцівської літератури на формування іконографії. Йоан Дамаскин описує це так: “Тебе, правдивий ковчег Господа Бога, покладає на плечі собор апостолів, як в давнину священики ковчег завіту” (Нав. 3, 1–17). Саму ж процесійну ходу автор красномовно оспівує: “Погребінню священного та непорочного тіла Твого передували ангели, оточили його, йшли вслід за ним, творячи все, чим достойно є послужити Матері їх Владики” [8]. Андрей Критський на початку свого Слова на Успіння Богородиці пише: “Отже, явився до гробу Божої Матері незліченний лик богоносців і всі чини смирних Сил, невидимо злетівши з висоти, зібралися на дивне видовище. Богонатхненні душі святих, яких книга Пісня Пісень в духовному сенсі називає *дівами* (П. п. 1, 2), були також там, складаючи хори навколо ложа, бо достойно було, щоб богоугодні душі усопших були присутні при Цариці ества, передували Її переходу, супроводжували Її урочистою ходою і співали пісні на Її відхід” [9]. Подібну іконографію має сцена Успіння Богородиці в розписах святилища катедрі в Сандомирі (Польща) виконаному близько 1420 р. Розписи готичної катедрі Різдва Богородиці виконував український майстер і священик Гайль на замовлення короля Владислава II Ягайла.

Таким чином, навіть не належачи до канону Святого Письма, апокрифічні тексти присвячені Успінню стали основою для розвитку богословської літератури, богослужбової традиції та культури риз Пресвятої Богородиці. Також ці розповіді, що за формою відрізняються від євангельських текстів наративністю та великою кількістю детально змальованих обставин події, послужили джерелом для створення як художніх, так і літературних образів свята. Опрацьовані та критично осмислені, вони знайшли своє відображення в красномовних гоміліях Святих Отців IV–VIII ст. Іконографія Успіння Богородиці є відображенням не тільки історичної події відходу з земного життя Пречистої, а й компіляцією бого-

словських образів сформованих церковною традицією впродовж століть. Таким чином, прослідкувавши паралелі між композицією сцен Успіння та текстами Ранняї Церкви, присвяченими цій події, можемо сповна відкрити богословське трактування іконографії цього свята, що є одним з дванадцяти великих свят Літургійного року в Східній Церкві.

1. Janocha M. *Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej: problem kanonu*. Warszawa: Neriton, 2001. 560 s.

2. Clayton M. *The apocryphal gospels of Mary in anglo-saxon England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 368 p.

3. Свенцицкая И. С., Скогорев А. П. *Апокрифические сказания об Иисусе, святом семействе и свидетелях Христовых*. Москва: Когелет, 1999. 175 с.

4. Скабаланович М. *Успение Пресвятой Богородицы*. Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. 134 [106+115] с. (Христианские праздники).

5. Овсійчук В., Кравич Д. *Оповідь про Ікону*. Львів: Інститут народознавства НАН Україна, 2000. 394 с.

6. Іванчо І. *Ікона і літургія*. Львів: Свічадо, 2009. 500 с.

7. Шалина И. А. *Реликвии в восточнохристианской иконографии*. Москва: Индрик, 2005. 536 с

8. Дамаскин Иоанн, преподобный. *Три похвальных слова на Успение Богоматери*. URL: http://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Damaskin/tri-pokhvalnykh-slova-na-uspenie-bogomateri/#sel=66:1,66:108.

9. Слово святителя Андрея Критського на Успення Пресвятої Владичиці нашої Богородиці / Українська парафія свв. Сергія і Вакха в Римі. URL: http://www.ukr-parafia-roma.it/index.php?option=com_content&view=article&id=357:slovo-prepodobnoho-andreia-krytskoho-na-uspennia-presviatoi-vladychytisi-nashoi-bohorodytsi&catid=7&Itemid=115.

10. Святитель Григорий (Палама). *Беседа на Успение Приснодевы Марии*. URL: <http://www.pravoslavie.ru/27500.html>.